
PAMOKSLO YPATYBĖS XVIII A. MAŽOJOJE LIETUVOJE: PIETIZMO IR ŠVIETIMO IDĘJŲ ĮTAKA

Kristina Mačiulytė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-2055 Vilnius

---

Religinis gyvenimas XVIII a. Mažojoje Lietuvoje stiprių impulsų gavo iš pietinio judėjimo, kuris ryškiausiai skleidėsi XVII a. pabaigoje – XVIII a. I pusėje. Pietizmo idėjos, pirmiausia orientuotos į „praxis pietatis“, taip pat paveikė religinių raštų pobūdį. Svarbus vaidmuo čia, kaip ir Reformacijos laikais, teko pamokslui. Pietistų keliamos dvasinio atsinaujinimo nuostatos skatino naujų išraiškos priemonių ieškojimus. Buvo atsisakyta pompastiškos baroko retorikos ir siekiama sukurti paprastą, kuklią, vidiniam gyvenimui adekvacią kalbą, pasinaudojant mistikų raštų lobynais¹. Baroko retorikos, suprantamos ne tik kaip formalų išraiškos priemonių, bet ir kaip tam tikrų mąstymo stereotipų, atsisakymas yra būdinga Švietimo epochos ypatybė. Įvairiose srityse pietistų vykdytos reformos išskiria plačiais dvasiniais užmojais, ir tai sudaro savotišką atsvarą XVIII a. II pusėje ištvirtinusiomis racionalistinėms Švietimo tendencijoms.

Straipsnyje aptariami svarbiausi pietistų paveikti pamokslo pokyčiai, santykiai tarp įvairių religinių bendruomenių ir rašytinis palikimas lietuvių kalba (daugiausia vertimai). Taip pat pateikiama liuterono M. Lilienthalio, palaikiusio pietistus, ir kataliko T. Mietelskio pamokslų analizė. Pasirinkti tekstai yra būdingi aptarimo laikotarpio pavyzdžiai, atspindintys esminius žanro problematikos ir retorinės raiškos polinkius. Tai daugiakalbės ir tikybiniu požiūriu nevienalytės terpės projekcija, liudijanti krikščioniškų vertybų ir pilietinių interesų dermę.

I

Protestantiškuose kraštuose kilęs religinis atsinaujinimo judėjimas, gavęs pietizmovardą, savo siekiais prilyginamas „naujajai Reformacijai“². Pietizmo pradininkas Philippas Jakobas Speneris (1635–1705) veikale „Pia desideria“ (1678 m.; 1675 m. paskelbta kaip ižanga J. Arndto „Postilei“) suformulavo programinius šio judėjimo uždavinius. Akcentuota Biblijos skaitymas, dvasininkų rengimas, krikščioniška veikla, gana santūrus savo misijos suvokimas: „eiti priekyje netikinčių ir kitatikių, rodant pagirtiną pavyzdį, jų nejėisti ir tokiu skandalingu [elgesiu] neapsunkinti

jų atvertimo³. Pietistai stengėsi nesivelti į dogmatinius ginčus ir didesnę reikšmę teikė pedagoginei-katechetinei veiklai bei stengėsi kuo plačiau išnaudoti pamokslų galimybes⁴. Speneris kritikavo senąją retoriką, kuri esą tarnaujanti „vien ad ostentationem erudititionis [erudicijos demonstravimui] arba liaudies nuostabos sužadinimui“⁵. Pagrindiniu pamokslo tikslu nurodoma būtinybė kuo išsamiau atskleisti teksto prasmę bei jo teikiamus vaisius, o pamokslininkai raginami atsižvelgti į klausytojų poreikius ir ypač rūpestingai – į jų ribotumus⁶. Šios Elzaso pastoriaus mintys (beje, jau XVII a. dariusios nemažą įtaką Rytų Prūsijoje) žymi priešpriešą barokiškai retorikos sampratai. Teologas Paulis Konschelis, analizuodamas konkrečius pavyzdžius (Abrahamo Wolffo, Georgo Friedricho Rogallio pamokslus), taip pat išskiria tas ypatybes, kurios reiškia posukį nuo barokiško puošnumo, dėmesio estetinei raiškai prie praktinių tikslų, minties aiškumo: Wolffo pamokslai „aiškūs, praktiški ir suprantami“, Rogallio „teksto aiškinimas išsamus, bet praktiškas ir vaizdingas. Minties raida aiški ir lengvai suvokiamas“⁷. Tačiau pietistinis sajūdis iš esmės buvo emocionalaus pobūdžio, iš dvasininkų reikalauta „mesti racionalistiškus dogmatinius ginčus ir eiti į žmones su „dvasią sukrečiančiais“ pamokslais, lydimais jausmingų giedojimų ir atgailos ašarų“⁸.

Ryškesnės pietizmo apraiškos Rytų Prūsijoje, tiksliau, Karaliaučiaus aplinkoje, siejamos su Heinricho Lysijaus (1670–1731) veikla. Pamokslininkystės srityje jo įtaka išaugo 1715 m. tapus Friedricho I rūmų pamokslininku. Konschelio studijoje „Pietizmo įtaka pamokslo istorijai Rytų Prūsijoje“ aptariami teoriniai Melchioro Zeidlerio, Gottfriedo Wegnerio veikalai bei pamokslų pavyzdžiai, iš kurių ryškėja autoriu pastangos palaiipsniui vaduotis iš „retorikos jungo“, nepriimtinu „homiletikos iopročių“, „sauso“ pamokslavimo⁹. Galima pastebėti tam tikrą įtampą tarp pietistų siekiamo gana asketiško minties pateikimo ir maksimalaus emocinio poveikio, pvz., „1716 m., neabejotinai dėl pietistų įtakos, galbūt net Lysijaus potvarkiu, buvo išpėta dėl „nereikalingų tautologijų, dirbtinių puošmenų ir oratorinio meno, kuris dera akademijų katedroms, bet visiškai nejaudina širdžių“¹⁰. Idomūs pietistų misionieriškos veiklos liudijimai, kaip antai Gerhardo Göckingo aprašyti lietuvių ir zalcburgiečių bendruomenės santykiai, iš ko matyti, jog emocinis paveikumas kartais leisdavės nepaisyti ir kalbos barjero: „Apie 1734 m. Dangun žengimo šventę pasakojama, kad jie [tikintieji] apsistojo gamtoje, giedojo giesmes ir skaitė iš Arndo [turėtų būti Arndto. – K. M.] „Tikrosios krikščionybės“ bei pamokomus savo kraštiečio Josepho Schaitbergerio traktatus. Vokiečiai ir lietuviai susėdo kartu, sustiprino tikėjimą ir šventę bendrą misijos šventę, kurią surengė zalcburgiečiai. Be to, dvasininkai atkreipė dėmesį į tai, kad lietuviai taip pat dažnai lankydavo zalcburgiečių pamaldas, nors nesuprato jų kalbos. Tačiau juos jaudino šių žmonių pamaldumas bei jų giesmės“¹¹.

XVII–XVIII a. Europoje ypač stipri buvo anglų ir prancūzų bažnytinės iškalbos įtaka. Rytų Prūsijoje pamokslo pokyčiai dėl minėtų mokyklų įtakos daugiausia siejami su Johanno Jacobo Quando (1686–1772) vardu. Quando nuo 1710 m. Karaliaučiuje skaitė filosofijos ir filologijos paskaitas, nuo 1714 m. buvo teologijos profesorius, nuo 1721 m. – rūmų pamokslininkas. Veikiant naujoms idėjoms, buvo gerokai išplėstas pamokslų teminis spektras, įvestas filosofinis matmuo. Išsamioje Alberto Nietzkio studijoje Quando pamokslai apibūdinami kaip „tikėj-

mo ir gyvenimo pamokymai“, sugulantys tekste „paprasta ir natūralia tvarka, [parašyti] gryna vokiečių kalba“¹².

Quandtas laikėsi ortodoksinių nuostatų ir todėl konfliktavo su pietistais dėl bažnytinėj ir edukacinių klausimų sprendimo. Jo raštuose ir įvairiapusiškoje veikloje atsispindi pastangos suderinti konfesinius principus su Švietimo epochos dvasia.

Taigi pamokslo raida Rytų Prūsijoje pažymėta tam tikrų įtampų: emocionalumo, pasitelkiant saikingas, net asketiškas raiškos priemones, ir ryškėjančios racionalistinės krypties; konfesinių nesutarimų tarp ortodoksų ir pietinio judėjimo entuziastų. Dar vienas svarbus aspektas – daugiatautės ir daugiakalbės Prūsijos situacija. Būtent šiame kontekste svarstytina Mažosios Lietuvos religinių raštų specifika, jų rengimo bei leidybos ypatumai.

Rytų Prūsijos tyrinėtojai stengiasi neapeiti daugiakalbystės klausimo, kurį aktualizavo Reformacijos veikėjai, skatinę religinį švietimą gimtaja kalba. Mažoji Lietuva nuo pat XVI a. vidurio – svarbus lietuviškų (protestantiškų) raštų rengimo centras. Reikšmingas ne tik čia dirbusių lietuvių, bet ir lietuvių kalbai daug dėmesio skyrusiu vokiečių (pvz., minėto Quandto) indėlis. Vis dėlto kalbos pasirinkimo problema ir XVIII a. liko gana aštri¹³.

Karaliaučiaus aplinkoje vykę ginčai dėl pamokslo formos bei Šventraščio interpretacijos – svarbus religinės minties raidos veiksny. Tačiau kokią įtaką ši diskusija turėjo lietuviškam pamokslui, sunku pasakyti, nes iš esmės nežinomi patys tekstai. Be abejonės, pamokslai lietuviškose parapijose buvo sakomi, dauguma jų liko rankraščių pavidalu¹⁴. Daugiau pamokslų spaustino liuteronai, nes pamokslai buvo glaudžiai susiję su jų religinėmis apeigomis. Todėl XVIII a. pabaigoje ir ypač XIX a. buvo leidžiamos vadinamosios „mišknygės“. Pirmas tokią knygą – J. G. Heimo „Mišknygos“ – kolektyviai su kitais kunigais išvertė ir parengė spaudai K. G. Milkus (1800)¹⁵.

Lietuviškose parapijose trūko gerai kalbą mokančių vietinių dvasininkų, o pietizmą protegavęs Friedrichas Wilhelmas I 1727 m. rekomendavo „siusti į Rytų Prūsiją pastorius „ne prūsų kilmės, bet iš maniškių [Brandenburgo] provincijų ir kraštų“ (su salyga, kad jie pramoks lietuviškai)¹⁶. 1728 m. jis pakartotinai pabrėžė, jog „vietas Lietuvoje privalo gauti pastoriai iš Halės [universiteto]¹⁷. Atsiusti pastoriai, „lietuvių kalbos pusmoksliai“, ne ką galėjo prisdėti prie religinio liaudies švietimo (pvz., Kristijono Donelaičio paliudyta vieno asmens reakcija: „Aš esu girdėjęs pamokslą, kurio visi žodžiai buvo lietuviški, bet aš nesupratau, ką ten sakė“¹⁸).

Konfliktas, kilęs tarp Karaliaučiaus ir Halės universitetų dėl lietuvių pamokslininkų rengimo, gana aštriai komentuojamas knygoje „Pietizmas ir ortodoksija Rytų Prūsijoje“. Karaliaučiaus universitete lietuvių kalbos seminaras teologams veikė nuo 1723 m. Minėtame veikale nurodoma, jog pamokslininkus rengės Thomas Burckhartas tebesilaikė senojo retorikos šablono, propagavo emblemišką, įmantrų, oratorinį pamokslo modelį¹⁹. Be to, pažymimas prastas studentų parengimas, atsainus požiūris į mokslą. Lietuvių kalbos seminaras Halės universietyje didelių pastangų buvo įkurtas 1727 m. (veikė iki 1740 m., iš pradžių vadovavo Wolffas, o šiam mirus, nuosaikesniu pažiūrų Franzas Schultzas). Pagal naują, pietinę programą (1726) universitetas turėjo rengti kraštui ne tiek mokyti, kiek pamaldžius dvasininkus, sugebančius „atversti“ žmones²⁰. Taigi šis konfliktas

tarp Quandto, daug nuveikusio stiprinant lietuvišką žodį XVIII a., ir pietistų Rogallio, Wolffo buvo ne tik edukacinių, bet ir tikslingų nuostatų susikirtimas.

Pamokslo žanro gyvybingumą XVIII a. Mažojoje Lietuvoje bent netiesiogiai liudytų postilių vertimai, taip pat katekizmų leidyba, nes katechizacija buvo suvokama kaip itin svarbi religinio švietimo forma (plg. Konschelio išskiriama populiari pamokslų rūsis „Katechismuspredigten“, t. y. katechetiniai pamokslai).

Mažosios Lietuvos spaudintų lietuviškų pamokslų pradžia – Jono Bretkūno „Postilė“ (išleista 1591 m.). Tai pusiau originalus veikalas, parašytas remiantis kitų teologų Evangelijų tekstu komentarais ir paties autorius svarstymais. Beje, XVIII a. II pusėje Karaliaučiaus Pilies bibliotekoje dar buvo išlikę nemažai Bretkūno „Postilės“ egzempliorių. Mažinant dubletų fondą, 1753–1778 m. ten dirbęs F. S. Bokas sugalvojo, o valdžia 1756 m. davė nurodymą, kad kiekvienas iš Mažosios Lietuvos parapijų skiriamas kunigas nusipirkštų po įrištą Bretkūno „Postilę“ už 1 talerį, precentorius (parapinės mokyklos mokytojas) – tą pačią knygą už 45 grašius²¹. 1766 m. Boko iniciatyva įsakymas buvo pakartotas. Tačiau Bretkūno ir Johanno Maleckio postilės nebuvę popularios. 1769–1770 m. paklausos neturintys leidiniai buvo perduoti į makulatūrą (tarp jų 100 egz. Bretkūno „Postilės“). Knyga dar XVII a. pradžioje buvo sulaukusi priekaištų dėl pasenusios kalbos ir dvasinės įtaigos trūkumo²².

Atsiradusią šio pobūdžio lektūros spragą stengesi užpildyti Quandtas, rūpinęsis Karaliaučiaus Senamiesčio parapijos kunigo Christiano Langhanseno pamokslų vertimu į lietuvių kalbą („Trumpas ir prastas išguldymas visų nedelės ir šventų dienų evangelių...“ pasirodė 1750 m.). Kiekvienas pamokslas prasidėjo Evangelijos ištrauka, toliau ėjo panašiai kaip katekizme sudaryti esminiai klausimai ir išsamūs atsakymai.

Taigi Mažosios Lietuvos dvasininkai turėjo tenkintis daugiausia verstine literatūra: minėtos Heimo „Mišknygos“, Johanno Arndto „Šešios knygos apie tikrą krikščioniškumą“ (1756 m. Adomo Frydricho Šimelpenigio atliktas vertimas dingę; Kristijono Henrico Mertikaičio(?) vertimas išėjo 1807 m.). 1735 m. Karaliaučiuje buvo išleista nežinomo autorius (priskiriama Frydrichui Pretorijui) religinių ir dorovinių pamokymų knyga „Pienas mažėms vaikėlams, arba Trumpas ir gerray suprantomas mokslas“. Taip pat minėtinės pirmos lietuviškos Biblijos (1735) ir naujo giesmyno (1732) pasiodymas. Deja, beveik nėra išlikę žymesnių lietuvių pamokslininkų bei jų tekstu paminėjimų, išskyrus Domo Kauno nurodomą neišlikusį A. F. Šimelpenigio „Širdingą prišaukimą šviežaus Mielkiemų kunigui...“ (1753), kuris vertinamas kaip „pirmas Mažosios Lietuvos lietuvių raštijos tikrai originalus šio žanro kūrinys“²³. Apie lietuviškus proginius pamokslus daugiau duomenų nėra, o parapijiečiams greičiausiai buvo sakomi katechetinio pobūdžio sekmadieniniai pamokslai, aiškinantys religines tiesas bei atliekantys didaktinę funkciją.

II

Švietimo epochoje ne tik pamokslo žanras, bet ir pats religijos funkcijos, reikšmės suvokimas patyrė žymią transformaciją. Tačiau religijos neigimas ar visiškas

jos atsisakymas tebuvo viena iš kraštutinių formų, neigjusi visuotinio masto. Kaip pažymi prancūzų tyrinėtojas Pierre'as Barrièr'as, XVIII a. situaciją tiksliau būtų apibūdinti kaip „antiklerikalizmą, nei tikrajį nereligingumą“²⁴. Kur kas prasmingiau būtų kalbėti apie tam tikrą akcentų perkėlimą, o ši procesą, remdamasis iškilių vokiečių kultūros veikėjų Johanno Gottfriedo Herderio ir Immanuelio Kanto gyvenimo bei kūrybos pavyzdžiais, Hubatschas apibendrina taip: „Perėjimas nuo teologinio prie filosofinio, o paskui prie estetinio mąstymo bei kūrybos yra tapęs tiek Herderiui, tiek visai jo kartai lemtingu uždaviniu“²⁵.

Nesigilinant į specifinius teologinių disputų aspektus, svarbu pastebėti religinių autorių nuostatą sieti dogmą su gyvenimiškosios tikrovės aktualijomis, plėsti „Viešpaties vynuogyno darbininkų“ veiklos sritis, atsiverti visuomenės, kultūros naujovėms. Šiuos apibendrinimus prasmingai papildytu Michaelio Lilienthalio pamokslo „Glück zu! Glück zu!“²⁶ (1744) analizę.

M. Lilienthalis (1686–1750)²⁷ – ryški XVIII a. I pusės Rytų Prūsijos figūra. Studijavo Karaliaučiuje ir Jenoje. Kurį laiką keliavo po Vokietiją ir Olandiją, vėliau skaitė paskaitas Karaliaučiaus universitete. 1715 m. tapo Katedros diakonu, 1719 m. – Senamiesčio bažnyčios pastoriumi. Lilienthalio kaip teologo nuostatoms įtaką darė Spenerio pietistinės idėjos, o jo paties pripažinimui šioje bendruomenėje reikšmės turėjo XVIII a. populiaus giesmyne parengimas. Lilienthalis priklausė Karališkajai Prūsijos mokslų draugijai, buvo Peterburgo akademijos garbės profesorius. Jis yra reikšmingų istorinių veikalų („Selecta historica et literaria“, 1715–1719; „Erläutertes Preußen“, 1724–1728; „Acta Borussica“, 1730–1732) autorius. Sie faktai charakterizuoją Lilienthalį kaip plačių interesų eruditą. Tai atispindi ir minėtame pamoksle, kuriame autoriaus pasirinktas psalmės motyvas tampa įvairių probleminų klausimų svarstymo jungtimi.

Jau pačioje pamokslo pradžioje nurodomi esminiai problematikos aspektai – tatykinius ir edukacinis, kurie išskleidžiami platesniame Šv. Rašto ir istorinės tikrovės kontekste. Pamokslo pavadinime iškeltas džiaugsmingas šūksnis „Glück zu! Glück zu!“ yra reikšmingas Švietimo epochos asmens mentaliteto žymuo (*das Glück* atitinkmuo lietuviškame A. Rubšio vertime „gerovė“; herbrajisko žodžio *šalom* prasmės: „taika, ramybė, gerovė, palaima“; vok. *das Glück* – „laimė, palaima, sekムe“). Laimės savoka buvo itin plačiai reflektuojama XVIII a. Tai yra svarbi LDK pamokslininkų Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus (1744–1803), Vilhelmo Kalinskio (1747–1789) rengtų kalbų tema, – laimės kaip žemiškojo gyvenimo prasmės, kyylančios iš dieviško tikėjimo šaltinio ir pasiekiamos asmens pa-stangomis, samprata²⁸. Gausiuose LDK Tribunolo pamokslininkų pasiskymuose laimė traktuojama kaip esminis visuomeninių santykų rodiklis, akcentuojant ne tiek religinį, kiek teisinį, pilietinį aspektą. Laimės tema svarbi ir pasauliečių kalbose, paprastai susiejama su valstybės tvirtumo, visuotinės gerovės ir tévynės meilės klausimais (pvz., LDK sekretoriaus ir Seimo maršalo Andriaus Oginskio kalba 1776 m. seime). Įvairiuose XVIII a. tekstuose vyrauja žmogaus atsakomybės už savo bei tautos būtį motyvas, sąmoningo pasirinkimo galimybė. Palyginti su barokine šių klausimų traktuote, matyti esminių skirtumų. Baroko epochos žmogus grūmėsi su permanentinga Fortūna, nenumaldoma lemtimi. Lilienthalio pamoksle laimės siekis supriešinamas su netikrų „stabų“, prisdengusių Fortūnos

arba Lemties vardu, garbinimu, kas teksto autoriu neabejotinai charakterizuoją jau kaip Švietimo epochos asmenybę.

Pamokslo problematika nuosekliai plėtojama pasitelkiant filologinę psalmės fragmento analizę, vokiško žodžio *das Glück* atitikmens ieškoma hebrajų kalboje (žr. p. 122). Reikia pažymeti, kad XVIII a. filologijos mokslas taip pat gerokai pažengė į priekį. Iki tol retorikos vadovėliuose vyrauė etimologiniai „žaidimai“ pamažu tampa rimtų mokslinių tyrinėjimų objektu, o pati kalba – filosofinių svarstymų apie tautos ir žmogaus būtį atskaitos tašku. Būdinga tai, jog Šventraščio žodži stengiamasi priartinti prie gyvenamojo laikotarpio asmens poreikių bei rūpesčių, – asmens, suvokiančio save kaip valstybės pilietį ar religinės bendruomenės narį. Pamokslininkas liudija savo priklausomybę evangelikų bendruomenei ir nurodo „tikrojo tikėjimo“ išpažinėjų išskirtinumą: „Linki [Dovskydas] laimės ir taikos visuotinei krikščionių [bendrijai] visame pasaulyje, o ypač mūsų, evangelikų, Bažnyčiai, šiame ir kituose kraštuose“²⁹.

Kadangi religinių idėjų skleidimas glaudžiai siejasi su mokyklų veikla, išsamiau analizuojamas tikybos ir edukacijos ryšys, anot pamokslininko parafrazės, „akademinės Jeruzalės laimė“³⁰. Ši poetiška formuluotė galėtų būti traktuojama ir kaip vienas iš pietistų iškeltos programos uždavinių. Speneris konstatavo akademinio gyvenimo nuosmukį bei moralinį sugedimą, todėl pagrindiniu mokyklų tikslu turėjo tapti mokinį ugdymas Kristaus nurodytu pavyzdžiu. Lilienthalis nesileidžia į konkretesnius svarstymus šia tema, bet, atsižvelgdamas į pamokslo saikymo aplinkybes, daugiau dėmesio skiria Karaliaučiaus universitetui, kuris esas pavyzdinis visos Europos atžvilgiu³¹. Sékminga krašto ateitis projektuojama kaip tinkamos edukacijos rezultatas, o studijos Akademijoje vertinamos kaip galimybė tapti „uoliais Dievo Bažnyčios įrankiais“³². Ši tema plėtojama pasitelkiant religinius įvaizdžius, Šv. Rašto citatas, praktinius tikslus derinant su dvasiniais poreikiais. Pamokslininkas kreipiasi į klausytojus: „Mano mielieji! Mūsų mokyklos yra Dievo Bažnyčios daržai, aukštostos mokyklos – sodai. Ten sodinami gležni augalai, o čia laukiama išaugusių ir derlingų medžių. Taigi abejii, tiek išganymo augalai, tiek teisingumo medžiai, priklauso Dievo namams ir todėl žemosioms ir aukštosioms mokykloms reikia ieškoti to, kas geriausia. Taip glaudžiai yra susiję mokyklų ir bažnyčių mokytojai; abiems atvejais [kiekvienas] dirba savo srityje, prisi-dėdamas prie Dievo karalystės kūrimo: Paulius sodina, Apolas laisto, o Dievas teikia vešlumo (1 Kor 3,6)“³³. Aukštoji mokykla suvokiamā kaip brandaus ir išmintingo žmogaus ugdytoja. Mokslas – tai vienas pagrindinių kelių, vedančių į „dangišką aukštąją mokyklą“ („die himmlische Hoheschule“), į amžinuosius Dievo santarvės namus³⁴.

Svarstant religinės ir pasaulietinės edukacijos klausimus, neapeinama ir kalbos problema. Šis pamokslas – vienas iš pavyzdžių, patvirtinančių Reformacijos iškelto uždavinio, švietimo nacionalinėmis kalbomis bei tinkamo mokytojų parengimo, svarbą: „Iš tiesų! didelis būrys evangelikų, kuriems Dievas bažnyčiose ir mokyklose savo Žodį vokišku, lenkišku ir lietuvišku liežuviu lig šiolei skelbtį liepia – tam parengti arba ne čionykštėje aukštojoje mokykloje, arba iš čia į visą kraštą išeina“³⁵.

Lilienthalio pamoksle švietėjiškos nuostatos tvirtai grindžiamos religiniu mokymu; kalbėjimas gana abstraktus, paremtas daugiausia Šv. Rašto interpretacijomis. XVIII a. pabaigos istorinė situacija skatino aktyvesnę pamokslininkų reakciją, nors pamokslų pobūdis priklausė ir nuo paties autoriaus interesų bei sakymo aplinkybių (pvz., VUB RS saugomo Varniuose pamokslavusio kunigo Albrechto rankraštyje, apimančiamame 1786–1795 m. laikotarpi, visiškai nefiksuojami valstybės gyvenimo pokyčiai ir telkiamasi vien ties religine problematika³⁶). Gerokai informatyvesni progeniai pamokslai, neretai įvardijami „kalbomis“, tačiau savo struktūra atitinkantys išprastą pamokslo modelį. Šių pamokslų moto pasirinktas Biblijos fragmentas, įkomponuotas į politinį socialinį kontekstą, liudija Šv. Rašto minties gyvybingumą įvairiose žmogaus veiklos sfereose.

Įdomus Švietimo epochos raštų pavyzdys – Goniondzo klebono Teodoro Mietelskio (mirė XIX a. pradžioje) „Pamokslas apie įvairius pasaulio pasikeitimus, o ypač tuos, kurie įvyko XVIII amžiuje tautose, valdžiose, žmonių charakterystyje ir požiūryje, moksluose ir proto šviesoje; atkreipiant dėmesį į tų pasikeitimų priežastis ir ko turi imtis žmonių giminė, idant naujas amžius jai būtų laimingas. Sakytas pradedant Devynioliktą amžių ir minint Prūsus Karalystės įkūrimo šimtmetį... Goniondze 1801 metų sausio 1 [dieną]“³⁷.

Pamokslo tekstas tankiai suaustas iš įvairių chronologinių perspektyvų: čia žymus biblinis klasas, senovės graikų ir romėnų patirtis, pagaliau XVIII a. Europos situacija. Analizujant valstybių padėti, pasitelkiamas politinis, ekonominis ir edukacinis aspektai. Gana margas Europos politinis-socialinis žemėlapis mėgiamamas aprėpti ieškant universalijų žmogaus egzistencijos atramų, apmąstant jo paskirties, permainingo gyvenimo peripetijas bei iškeliant trokštamos laimės sieki. Kaitos motyvas, baroko epochoje skleidęsis nenuspėjamas Fortūnos ir Fatumo simboliais, XVIII a. tampa skaudžios istorinės patirties ženklu: „Lenkija, tauta nuo jūros lig jūros, dešimties amžių šlovinga tauta pasaulio istorijoje, Lenkija, kurios šlovės buvo pilna Europa XVII amžiaus pabaigoje dėl Vienos išlaisvinimo... Sunyko ir pražuvo taip, kad neliko nei ženklo, nei vardo. O nesuvokiami Dievo teismai ir sprendimai! Tėvyne! jau nebesi mano Motina!“³⁸

XVIII a. LDK tekstuose (tai, beje, patvirtina ir Mietelskio pamokslas) didelė atsakomybė suteikiama karaliaus institucijai. Geras valdovas sutartinai vertinamas kaip Dievo dovana, blogas – kaip bausmė tautai. Tačiau istorija XVIII a. nebéra vien mistinis Dievo valios pasireiškimas ar nebylių faktų rinkinys. Istorija – tai **asmenybių veiklos rezultatas**. Ši nuostata yra savotiškas Švietimo epochos žmogaus stoiskumo ir veiklumo pagrindas, priešpriešinama „fatališkai išvadai“, jog žmogaus laimė žemėje yra nepasiekama³⁹. Teigiamas asmens aktyvumas, jo pastangos ir darbas, ne vien Dievui skirti prašymai⁴⁰. Manoma, jog žmogaus lemtis galinti būti geresnė, tik reikia, kad jis įsigilių į save, suvoktų savo esmę⁴¹.

Mietelskio svarstymai nestokoja kritiškumo. Pateikdamas nuoseklią valstybės gyvenimo „kroniką“, pamokslininkas akcentuoja pakrikusią vidaus tvarką, susiskaidymą ir interesų išsiskyrimą, ką patvirtina konfederacijų kūrimas ir auganti užsienio valstybių, pirmiausia Rusijos, įtaka. Kaip vienas ryškiausiai XVIII a. sektinų pavyzdžių nurodoma plati Antano Tyzenhauzo veikla, nuslopinta „intrigų ir prievertos“⁴². 1795 m. sukilio, kurio visa nauda buvusi ta, jog „tauta

turėjo kuo papuošti Tėvynės kapą“, atgarsiai aidi kartu su Tado Kosciuškos pašlovinimu⁴³.

Siekiant atskleisti Švietimo savitumą, telkiama ne vien ties istoriniais įvykiais, bet ir ties esminiais mentaliteto pokyčiais. XVIII šimtmetis – tai „žmogaus proto revoliucijos“ amžius, „ryškus mąstymo būdo, žmonių nuomonių ir požiūrio pasikeitimas; didelis mokslų ir sugebėjimų, ypač moralės ir filosofijos, išaugimas; didelis menų, rankų darbo, įvairių išradimų progresas, kas charakterizuojas ir skirta ši amžių nuo kitų ir kas [leido] šiam amžiui pelnyti apšvestojo pavadinimą“⁴⁴.

Mietelskis ryžtingai pasisako prieš tam tikras stereotipines nuostatas, kylančias iš Šv. Rašto aiškinimo tradicijos. Pvz., kritikos sulaukę teiginiai apie žmogaus lemtį būti nelaimingam, apie jo netobulumą, blogį ir sugedimą: „Tyčiotis iš paklydimų, garsinti sugedimą ir nusižengimus, bet nenurodyti jų šaltinio, nepasakyti, kaip reikia siekti gérío, tai reiškia pačiam būti aklam. Guosti nuliūdusi tuo, jog reikia būti nelaimingam ir būtina kentéti, tai reiškia būti neautriam, žiauriam, tai yra pasityciojimas iš vargšų žmonių. Nelaimių priežastimi visuomet nurodyti Dievą, tai yra piktžodžiavimas prieš Apvaizdą“⁴⁵. Tačiau Mietelskio tekste galime justi ir ankstesnių kultūrinių bei literatūrinių tradicijų gyvybingumą (pvz., gyvenimo kaip banguojančios jūros metafora; neišsiverčiama ir be Fortūnos vaizdinio bei jos pagrindinio atributo – besisukančio rato, kuris iškelia tai vienus, tai kitus). Pamoksle atskleidžia tikėjimas žmogaus galiomis, bet taip pat pripažistamas paslaptinges Dievo veikimas. Susidūrus su logiškai nepaaiškinamais dalykais, raginama pasitikėti Dievu, „gamtoje paslépta, bet kitokia nei gamtos jéga“⁴⁶. Méginama nuskaidrinti įvairių prietarų bei paklydimų aptemdytas tiesas, laimingo gyvenimo sąlyga nurodant ējimą „tiesos keliu, vadovaujantis protu, laikantis Evangelijos įsakymu“⁴⁷.

Teisingo gyvenimo garantas – įstatymai, palaikantys tvarką valstybės viduje, užtikrinantys žmonių teises, kurias ginti privalo valdovas: „Monarchas negali būti galingas, turėdamas belaisvius, laukinius ir skurdžius“⁴⁸. Prtingas valdovas teisingu valdymu prisideda prie visuotinės laimės kūrimo. Tai būdinga ir XVIII a. LDK Tribunolo pamokslų tezė. Mietelskio akcentuojama pilietiškumo idėja, vienybės siekis, šias nuostatas sutvirtinant visuotinės žmonių bendrystės teigimu: „Žinome tai, kad mylēti tėvynainj („współ-ziomka“) yra vien piliečio priedermė, o mylēti žmones, nepaisant įvairių skirtumų: dvasiinių, pilietinių, politinių, – visuomet yra žmogaus pareiga“⁴⁹.

Pateikti pamokslų pavyzdžiai – skirtingu konfesiju atstovų (evangeliko ir katalikoo), skirtingomis istorinėmis aplinkybėmis parašyti tekstai, kuriuose atskleidžia XVIII a. asmens vertybės bei siekiai, gyvenamojo laikotarpio refleksija. Be minėtų skirtybių, pamoksluose yra ir svarbių jungčių. Tai religinės, pilietinės darbos siekis, neužaštrinant konfesinių, politinių ir kalbinių klausimų. Tai aktualu XVIII a. kontekste, kai, nuslopus religiniams vaidams, išryškėjo politinė nesantaičia, o po trečiojo Respublikos padalijimo dalis buvusios valstybės perėjo Prūsijos žinion.

Pamoksluose akcentuojama asmens atsakomybė už savo bei visuomenės gerovę, už istorijos raidą; kritikuojamos visuomenės negerovės ir stengiamasi nurodyti jų šaltinius. Lilienthalio pamoksle išlaikomas itin glaudus ryšys su šaltiniu, t. y.

su Šv. Raštu, jo pozicija konservatyvesnė, nors ir nestokojanti akademinio įžvalgumo. Mietelskis daugiau dėmesio skiria realijoms, stengiasi jas racionaliai paaiškinti. Problematikos ir raiškos požiūriu pastarasis pamokslas artimesnis šio žanro LDK raštų tradicijai. Teminiai pamokslai atveria įvairiapusiškas jų analizės galimybes (religinės, visuomeninės minties raida, literatūrinės aliuzijos, kronikos žanro intarpai ir t. t.). Šios tendencijos ypač sustiprėjo XVIII amžiaus pabaigoje. Tačiau Švietimo epocha kartu ir užbaigė tam tikrą bažnytinės iškalbos etapą su jam būdinga problematika bei atitinkamais raiškos būdais.

Gauta
2001 03 21

Nuorodos

¹ Der Literatur Brockhaus, hrsg. u. bearb. von W. Habicht, Mannheim, 1988, Bd. 3, S. 86.

² Ibid., p. 85.

³ Pietismus und Orthodoxye in Ostpreußen: Auf Grund des Briefwechsels G. F. Rogalls und F. A. Schultz mit Halleschen Pietisten, von E. Riedesel, Königsberg, Berlin, 1937, S. 3.

⁴ P. Konschel, Beiträge zur Geschichte der Predigt des Pietismus in Ostpreußen, Königsberg, 1917, S. 3.

⁵ Ibid., p. 3.

⁶ Ibid., p. 4.

⁷ Ibid., p. 20.

⁸ L. Gineitis, Kristijono Donelaičio aplinka, Senoji Lietuvos literatūra, Vilnius, 1998, kn. 9, p. 57.

⁹ P. Konschel, op. cit., p. 7–12.

¹⁰ Ibid., p. 17.

¹¹ W. Hubatsch, Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreußens, Göttingen, 1968, Bd. 1, S. 190.

¹² A. Nietzki, D. Johann Jacob Quandt, Generalsuperintendent von Preußen und Oberhofprediger in Königsberg (1686–1772), Königsberg, 1905, S. 135.

¹³ L. Gineitis, op. cit., p. 37–54.

¹⁴ [M. Ročka], Lietuviškos knygos raidos bruožai (1547–1861), Lietuvos TSR bibliografija, Vilnius, 1969, t. 1, p. XVII.

¹⁵ Ibid., p. XVII.

¹⁶ L. Gineitis, op. cit., p. 46.

¹⁷ Ibid., p. 46.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Pietismus und Orthodoxye..., s. 48.

²⁰ L. Gineitis, op. cit., p. 58.

²¹ D. Kaunas, Mažosios Lietuvos bibliotekos (iki 1940 metų), Vilnius, 1987, p. 26.

²² D. Kaunas, Mažosios Lietuvos knyga, Lietuviškos knygos raida 1547–1940, Vilnius, 1996, p. 170.

²³ Ibid., p. 171.

²⁴ P. Barrièr, La vie intellectuelle en France du XVIe siècle à l'époque contemporaine, Paris, 1974, p. 358.

²⁵ W. Hubatsch, op. cit., p. 236.

²⁶ M. Lilenthal, Glück zu! Glück zu! Aus Psalm CXXII. 6. 9. der Hochlöblichen Königsbergischen Universität, bei der zweiten Feier Ihres Academischen Jubiläi Anno 1744..., Königsberg, [1744].

Pamokslo ypatybės XVIII a. Mažojoje Lietuvoje: pietizmo ir Švietimo idėjų įtaka

²⁷ Duomenys pagal: *Altpreußische Biographie*, hrsg. von Ch. Krollmann, Marburg, 1974, Bd. 1, S. 398.

²⁸ Pvz., W. Kaliński, Mowa o szczęśliwości, *Mowy i wiersze moralne autorów klassycznych, zebrane przez J. K. Bogusławskiego*, [Wilno], 1801, t. 2, s. 169–200.

²⁹ M. Lilienthal, op. cit., p. 29.

³⁰ Ibid., p. 30.

³¹ Ibid., p. 33.

³² Ibid., p. 35.

³³ Ibid., p. 38.

³⁴ Ibid., p. 44.

³⁵ Ibid., p. 36.

³⁶ Žr. Pamokslai lietuvių ir lenkų kalbomis, sakyti Varniuose, Kražiuose, Joniškyje, 1775–1810, VUB RS, f. 3-2298.

³⁷ T. Mietelski, *Kazanie o różnych odmianach świata, a szczególnych tych, które się stały w wieku XVIII, w narodach, rządach, charakterze i opinii ludu, w naukach i swacie rozumu; z uwagą na przyczynę tych odmian: i co przedsięwziąć ma rodzaj ludzki, aby wiek nowy był dla niego szczęśliwym Miane przy zaczęciu Dziewiętnastego Wieku i obchodzie stuletniej pamiątki założenia Królestwa Pruskiego... w Goniądzu Igo Stycznia 1801. Roku*, w Suprasliu [1801].

³⁸ Ibid., p. 21.

³⁹ Ibid., p. 7.

⁴⁰ Ibid., p. 42.

⁴¹ Ibid., p. 7.

⁴² Ibid., p. 25.

⁴³ Ibid., p. 30.

⁴⁴ Ibid., p. 30.

⁴⁵ Ibid., p. 33.

⁴⁶ Ibid., p. 34.

⁴⁷ Ibid., p. 36.

⁴⁸ Ibid., p. 40.

Kristina Mačiulytė

DIE BESONDERHEITEN DER PREDIGT DES 18. JAHRHUNDERTS IM KLEINEN LITAUEN: DER EINFLUß DER PIETISTISCHEN UND AUFKLÄRERISCHEN IDEEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

In diesem Artikel wird das Problem der litauischen, deutschen und polnischen Predigten im Kleinen Litauen behandelt. Die Tradition der Predigten im Kleinen Litauen ist sehr eng mit der Reformation und mit der pietistischen Bewegung verbundet. Die Geistlichen des 18. Jahrhunderts haben sich eine Hauptaufgabe vorgestellt: von der Barockrhetorik sich loszusagen, klar und schmucklos zu schreiben. Es ist schwer, eine Folgerung über litauischen Predigten zu ziehen, denn sehr wenig Information über die Texte und ihre Autoren ist geblieben. Wenige Geistlichen verstanden litauisch. Sie sagten für ihre Gemeindeglieder sogenannte Katechismuspredigten.

Die Predigten von dem Evangelischen Michael Lilienthal und von dem Katholiken Teodor Mietelski sind die Muster der aufklärerischen Predigt. Es werden in dem Artikel folgende Probleme analysiert: der religiöse und bürgerliche Einklang in dem vielsprachigen Staat, das glückliche Leben, die Verantwortung der Bürger für die Gesellschaft u. a.